

ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹԻ ԳԻՆԸ.

Պարկան Գինը 5 աստի (փոստի ծախսով): Ոտարագործարար-
ցի թափանցողները պիտի գիտեն այս հասցեով. Սե Կոմսոս. Սե Բո-
ժակոս Ար. Կոմսոս Գոստոս Մասոս.
Թի. Կոմսոս Կարելի է ստորագրել խորագրաւոր մէջ (Որոշու-
մաւ տակ) և պ. Կոմսոս Կարելի խանութում:

ՄԵԼԿ

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒԹԻՒՆ.

Մասնաւոր յայտարարութիւն տպել տուող պիտի վճարէ 10
հասարակ տառի համար 1 կողմէ արծաթ: Յայտարարութիւններ
տպումն չայրէն, Բուսերէն, Վրացերէն, Պարսկերէն, Գերմա-
ներէն և Թուրքերէն:

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Մանուկներն. — Ներքին տեսութիւն,
թիֆլիսի շարագործները. Նամակ Բագուից. Նա-
մակ Աղագուից. Ներքին լուրեր. — Արտաքին
տեսութիւն. Պարսկա և Ելզաս. Զմիւռնիաւի
նորընտիր առաջնորդը. Նամակ Գալիֆից. —
Քառն լուրեր. — Առեւտրական. — Յայտարար-
ութիւններ. — Բանասիրական:

ՆՈՒՆԵՐԻՑ ԻՄՈՒՆ

«Մշակ» լրագրի խմբագրութիւնը խըն-
դում է այն թափանցողից, որ այս 1873
թուի տարեկան վճարը դեռ ևս հաստատու
չեն, բարեհաճ են որքան կարելի է
շուտ հասցնել խմբագրութեանը
«Մշակ» տարեկան վճարը:

ՆԵՐԳԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԹԻՖԼԻՍԻ ԶԱՐԱԳՈՐԾՆԵՐԸ

Թիֆլիսի հասարակութիւնը անդադար
զանգատում է բազմաթիւ շարագործութեան
պատահաններից: Դա մտածում է որ և է
հարբ գտնել շարագործների դէմ իրան պաշ-
տպանելու համար:

Բայց մենք կարծում ենք, որ ինչպէս ու-
տիականութիւնը անկարող է վերջ դնել մի
բաղադրում շարագործութեան զարգացումը,
նոյնպէս և հասարակութենից գործ դրած
զանազան միջոցները այդ երեւոյթին առաջն
առնելու համար թոյլ են և առեւտրի:

Այն միջոցները, որ գործ է դնում հասա-
րակութիւնը, ճշմարիտ է, ազատում են նրան
բանի մի շարագործներից, բայց հասարակական
հանգամանքները նոյնը մնալով, եղած տասն
շարագործների տեղը երևան են գալիս քսան,
երեսուն... և այլն:

Տեսնենք թէ ո՞րքան են այդ շարագործները,
ինչպէս և որտեղից են առաջանում և ի՞նչ
պատճառներով:

Իսկզբ, առաջին, ազդու թաղմութիւնը նա-

յում է իր զաւակն ինչ որպէս այն էակներ
վրա, որք միայն պարտաւորութիւն ունեն
վանակով իրանց աշխատանքով պահպանել ծե-
րացած ծնողների կեանքը: Այդ նպատակին
հասնելու համար նրան ծանօթ չեն արդար
ճանապարհները: Առաջին ծնողները ի հարկէ
չեն կարող ոչ բարոյական գոտարարութիւն
տալ երեխաներին տան մէջ, ոչ էլ միջոց ունեն
ուսումնարան ուղարկելու: Աշխատասիրութեան
և բարոյականութեան միակ դրդիչ միջոցը, —
ծեծելը ու հայհոյելն է...

Հաջիւ երեխան տաս տարեկան հասակին
հասաւ, — նրա ծնողները ուղարկում են նրան
կամ մի որ և է արվեստաւորի մօտ կամ
մանր վաճառականի մօտ: Աշակերտի անվտի-
թար դրութիւնը արվեստաւորի կամ գութան-
գործի մօտ ծանօթ է արդէն մեր ընթերցողին
մեր անցեալ յօդվածներից:

Ինչ տան մէջ լինի երեխան, թէ արվեստա-
ւորի մօտ, թէ խանութի մէջ, — նրա վիճակը
չէ փոխվում: Միայն այն զանազանութիւն
կայ, որ օտար մարդու մօտ խանութատէրի
կամ արվեստաւորի մօտ, նրա հետ աւելի էլ
անողորմ կերպով վարվում են քան թէ տան
մէջ: Դա այնպիսի շատ շատ ծանօթանում է
կեանքի ամենակիցուող և անպիտան կողմերի
հետ: Դա ազատ չէ մեռնում ոչ արեւելքի-
նից, ոչ խաղաղութենից, ոչ այլ հազարաւոր
սարսափելի պակասութիւններից:

Մի և նոյն ժամանակ նրա տէրը աշխա-
տում է իր թիակն կողմից նրան ամենաթը-
շուառ դրութեան մէջ պահել... Ինչ որ նա չէ
կարող ստանալ ազնիւ աշխատանքով, — որին
նրան չեն էլ ընտելացնել — այն նա ստանում է
գողութեամբ...

Կրնողները իրանց որդուն այդ ուղղութիւնը
տալով, յոյս ունեն, որ նա ժամանակով կը
զառնայ նրանց կեանքի պաշտպան, յետ կը
տալ նրանց այն, ինչ որ նրանցից ստացել է...
Լռե ճշմարիտ էլ այսպէս է լինում, որդին
չահով յետ է ստալիս ծնողներին այն, ինչ որ
նրանցից ստացել է: Դա գառնում է նրանց

կարելի էր ստանալ այդ ծածկեալ հարստութիւն-
ներից, և հաւաքելով մի քանի կտորները այդ հարս-
տութեան, հրատարակեց նորանց իւր պատմական
և աշխարհագրական գրութեան մէջ Հայաս-
տանի մասին: ամենանշանաւոր մի աշխատու-
թիւն է այդ իւր տեսակի մէջ և նորան երբեք
ժամանակը մոռացութեան չի տալ: Սեն-Մար-
տինից յետոյ մեք ունենում Պարսկաւայում մի և նոյն
տեսակ աշխատութիւնները պ. պ. Դահան Զրպեաթի,
որ էր հայոց ծագումից և ինքն իրան գե. Պարսի-
վալի և երկու իմ նախորդների աշխատութիւն-
ները այդ մասին պ. պ. Էվարիստ Պրիւզովի և
Վիկտոր Լանկուալի: Ուրիշ երկրներում, աւելի
քան Պարսկաւայում, մօտ այն տեղերին ուր հայերը
խիտ հաւաքուած են, նոցա հնութիւնների ուսումնա-
սիրութիւնը ընդունեց աւելի արթնաց և նշանա-
ւոր յաւաքողութիւն, ոչ միայն հայերից, այլ և
օտարազգիներից, որք նորանց մօտիկ լինելով կա-
յնքան զբաւում է: Այդ շարագործութեան զլիա-
ւորը է գիտնական Միխայիլ Բարանովսկի
թիւնը, որ հաստատուեցաւ մօտ 1715 և 1717
թուականին, Արտիական ծովի մէջ, Վենետիկի
ժողովը, սուրբ Ղազարոսի փոքրիկ կղզւում: Այդ
վանքի հաստատութեան սկզբից միաբանութիւնը

զահիծ, որովհետեւ նրանք էլ որդու երկխա-
յութեան ժամանակ նրա դահիծ էին: Նրանք
ծեծել են, հայհոյել են, — նա էլ մեծանալով
պակաս չէ ծեծում ու հայհոյում իր ծնող-
ներին: Դնողները երկխալի հետ անպիտան
կերպով էին վարվում, — այժմ որդու հերթն է
ծնողների հետ աւելի էլ անպիտան կերպով
վարվել: Դա կանգնած է արդէն շարագործու-
թեան ճանապարհի վրա:

Առաջին ընտանիքը և արվեստաւորի գոր-
ծարանը կամ վաճառականի խանութը նրան
փչացրել են, ազգավազել են նրա թաւրմ ընու-
թիւնը, նրա մեջ ամեն շարագործութեան
սերմ են գցել: Հարկաւոր է մի առիթ մի
գիրպիւս, — և այն երկտասարկից կը գառնայ
գող, աւազակ, շարագործ: Միւր ընտանիքը և
արվեստական կամ առեւտրական ուսումը պատ-
րաստում են այն անբարոյական և մի և նոյն
ժամանակ անբարդ տարրը, որից դուրս են
գալիս մեր բոլոր այլ և այլ տեսակ շարա-
գործները, — որք աստիճանից աստիճան ընկնե-
լով, վերջը լցնում են մեր բոլոր բանդերը և
ուղարկվում են Սիբիր:

Գ. ՄԵՆԴՐԱՔԱՆԵՐ

ՆԱՄԱԿ ԲԱԳՈՒՅՑ

Բագուից տասնեկինգ վերստ հեռաւորութեամբ
կայ մի գիւղ Սուրբախանի անունով. այստեղ գետ-
նի թակից դուրս է գալիս գաղ (БОЛОТНЫЙ ГАЗЬ).
Հանձային գաղը այդպէս անվանվում է նրա հա-
մար, որ յաճախ գտնուում է հանձային տեղերում
(չիման): Բայց հանձային ասելով պէտք է այս-
տեղ հասկանալ միտ այնպիսիները, ուր շատ կայ
փոսած թուսականութիւն (ածխածին). այնպէս
որ շատ կարող է ըստ արտաքին երևոյթին նմանիլ
հանձին: Մի քանի տեղերում այս իսկ տեղերից
ժողովում են գաղը. սորա համար ծակում են մի
փայտով ջրի յատակը և մի շիշ ջրով լիքը զլիւ-
կայ պահում են ծակի վերա, իսկոյն գաղը պղպը-
ջակներով բարձրանում է և որովհետեւ շատ առա-
տութեամբ է դուրս գալիս, ապա շուտով լքցնում
է և չիւր:

անխոնջ կերպով աշխատում էր հաւաքել հնու-
թիւնները հայոց գրականութեան, որ ցրուած էին
աղբի հետ, և բացի դորանից, գրադարները ամե-
նայն ուղարկութեամբ ուսումնասիրելով, նորա
սկսեցին տպագրել նորանց խիստ գեղեցիկ ձևով
և խիստ էժան գնով, որպէս զի նորա լինէին ա-
մենեցուն մատչելի: Նոցա հրատարակած գրքերի
թիւը շատ ընդարձակ է, պարունակում է իւր մէջ
հայոց կրօնական, պօլիգրաֆիկ (համագրող) և
բանաստեղծները — մի խօսքով, այն մասնազո-
ւորը, որոնք հին ժամանակ, կամ փոքր ինչ յե-
տոյ, մինչև տասն և երկուրորդ դարը, նշանաւոր էին
իւրեանց գիտնականութեամբ, գեղեցիկաստու-
թեամբ և ոճով: Եւ նախին մատենագրների լե-
զուի հասկանալը հնչեցնելու համար, գիտնական
Միխայիլ Բարանովսկի մի քանի բառարան-
ներ և լեզուաբանութիւններ, որք էին շատ ընդարձակ
և օգտուէա աշխատութիւնները հայոց: Աւետիքի,
Գովան Բարախտի և Գարութիւն Ազգերանի
և աւելի նշանաւորին նոցա մէջ, իւր ինչ լեզուի
խորին գիտութեան մասին, — հայր Արսենի, Վենե-
տիում, Աւստրիոյ ժայռաքաղաքում, գտնվում է
առանձին խումբ Միխայիլ Բարանովսկիից, որք
յոսաւ տեղափոխուեցան Թիբետում, որտեղից
նոցա արտաքուստեցան Պարսկական առաջին յե-

Բացի սորանից այդ գաղը մեծ քանակութեամբ
ժողովում է քարէածխեայ հանքերում, որ լքցնե-
ւելով գատարկ քարէածխեայ քարափների մէջ,
դառնում է շատ անգամ հրդեհների պատճառ,
որոց զոհ են լինում հազարաւոր մարդիկ *): Բայց,
ինչպէս հաւանական է, աշխարհում ամենամեծ
քանակութեամբ գտնուում է Բագուի մօտ:

Այստեղ նա դուրս է գալիս ոչ թէ հանձին-
րից կամ հանքերից, այլ հասարակ գետնի տա-
կից (Սուրբախանիում), Գալիկով բաւականին մեծ
խորնութեամբ հողը նշանակեալ տեղերում, պա-
տանում են այս գաղին, որ այնքան առատ է, որ
չնայելով խորերի շատ անգամ բաց լինելուն, շատ
ժամանակ գեռ չէ գաղարում դուրս գալուց:

Բացի Սուրբախանից Բագուի մօտ երկու վերստ
հեռաւորութեամբ գտնուում է ծովի մէջ մի տեղ,
ուր գաղը դուրս է գալիս յատակից ջրի երես իւր
հետ դուրս բերելով և նաւթ, այնպէս որ այդ
ջուրը կարելի է լինում վառել: Եւ որովհետեւ սա
մի չքնաղ տեսարան է, ապա շատ անգամ զո-
սանքի և զուարճութեան համար գնում են քա-
ղաքից այդտեղը, հասարակաբար երեկոյեան դէմ
կամ գիշերով: Նաւակից, որի մէջ նստած են մար-
դիկը, մի վառուած բան գցելով ջրի մէջ, իսկոյն
յետ են դարձնում նաւակը, որ այրուելուց պաշտ-
պանում են, և հրաշալի տեսարան... Ծովը յան-
կարծ հազարի տարածութեամբ բորբոքում է և
վառվում և այդպէս շարունակում է վառվել մինչև
Բագուայ հասարակական քամին հանգցի նրան:
Այժմ հասկանալի է թէ ինչու են գիշերով գը-
նում այդտեղ, այս տեղը յայտնի է «ծովային կը-
րակներ» անունով:

Հանձային գաղը անցոյն է, պարզ, անհամ և
շատ թեթեւ հոտով: վառվում է պարզ գունով և
թեթեւ է միջնորդի օդից ¹/₁₀ անգամ (ջրածնից
ծանր է 8 անգամ): Թեթեւութեան պատճառաւ
այս գաղով կարելի է լքցնել օդապարիկներ և
բաւականին տարածութիւն բարձրացնել ի վեր
(ի հարկէ եթէ կատարելագործուած օդապարիկ-
ներ լինին):

Հանձային գաղը քիմիապէս բաղկացած է 4
(ծանրութեամբ) որքանութիւն ջրածնից և 12 ած-

*) Այդպիսի մի օրինակ էլ եղաւ Կոնօբովի գոր-
ծարանում, աշխատաւորներից մէկը մոռնում է սե-
նեակ գաղը վառելու և փակում է յետից գուռը,
բայց հազիւ թէ նա կայնում է լուցկին, բոլոր
սենեակը հրդեհում է, ... աշխատաւորին հանում
են կիսամեռ, որ շուտով մեռնում է, դուրս պատ-
ճառը կրանի չփակելն է եղած:

գափոխութեան զօրքերից: Վիեննայի Միխայի-
լանք յայտնի կացուցին իւրեանց զլիաւորապէս
տպագրելով բազմաթիւ գաղագրքեր, բառարան-
ներ իւրեանց հայրենակիցների համար և այլն, նոցա
հաստատեցին և փառաւոր տպարան:

Թուսաստանում հայերը չը թողնեցին ամբողջա-
պէս իւրեանց գրականութեան մշակութիւնը, որին
ոչ սակաւ նպաստում էր Մօսկովայի Լազարեան
արեւելեան լեզուների ճեմարանը, որտեղից դուրս
եկան շատ աշակերտներ, որք ցոյց տուեցին նշա-
նաւոր ծառայութիւն տպագրելով Թանգաղին զըր-
չագրներ, միջին դարուց պատմագրութիւններ և
ժողովրդական երգեր: Նոցանից Ն. Օ. Էմիլը
տպագրեց «Բովան կաթողիկոսի հայոց պատմա-
թիւնը», որը իններորդ դարումը գրեւ Հայաս-
տանում արարներ շիրապետութեան անցքերը,
նա ինքը տպագրեց երեք պատմագրաց աշխատու-
թիւնը, որք ապրում էին Մօսկովայի արշաւանքի
ժամանակ, որպիսի են՝ Վարդանը, Կիրակոսը և
Միխայիլ Արթիկանցի: Բացի այդ աշխատութիւն-
ները Էմիլը թարգմանեց ռուսաց լեզուով: Մոս-
կուայ խորնացու պատմագրութիւնը և Միքայիլ Վար-
դանայ Կիրակոսի պատմագրութիւնը և Ֆրանս-
սական լեզուով թարգմանեց Ազատագրութեան
ամենանշան հայոց պատմագրի գործը: Մի այլ ա-

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Հայոց գրականութիւնը

(Շարունակութիւն և վերջ)

III

Անցեալ դարումը Վիլլիֆորա արեղան, խորին
գիտնականը հրէից և հայոց լեզուների, հետազո-
տեց մի նոր հօրիզոն, որը հին Հայաստանի գրա-
կանութիւնը բաց էր անուծ պատմական արհես-
տին, և տեղեկութիւն տուեց դորա մասին իւր
գրութեան մի միջոցով: Բայց այդ յայտնա-
գործութիւնը անցաւ այն ժամանակ աննշմարելի
կերպով: Ոչ ոք այն ժամանակ չէր կարծում, թէ
հայոց գրականութիւնը, որի միայն աստուածաբա-
նական կողմը գիտէին և որը արհամարհանօք կո-
չում էին արեղանների և քահանայների գրակա-
նութիւն, — կարող էր պարունակել իւր մէջ որ և
իցէ շահ արհեստի համար: Եթե անասուն կամ
վագսուն տարուց յետոյ Վիլլիֆորայի գաղափար-
ները ընդունելութիւն գտան և պողաբերուեցան
Սեն-Մարտինից, որ էր երեւելի կրիտիկոս և խո-
րին գիտնական, նորան մի բան միայն պակաս էր,
որ նա մօտաւորապէս ծանօթ չէր լեզուագիտու-
թեան հետ: Նա հասկացաւ բոլոր օգուտը, որը

խածնից, այդպիսով օգի մէջ միտարարում է նրա թիթեւածնի հետ և բաղկացնում է ամխաթնի և ջուր։ Սա է պատճառը, որ քարեածնի հանքերում հրդէն պատահելու ժամանակ, եթէ պատահում է, որ մարդիկ մեծ աղբուրում (համ հազիր), ապա խեղդում են ամխաթնից, որ ինչպէս յայտնի է թուրքերի շրջապատում է մարմնի կայունութեանը։ Այդ բոլոր փորձանքների առաջը առաւ Անգղիացի ուսումնասիրող Վուլֆրի Վելլին, նա հարկեց, նախ ապա հաջորդապէս կանթիկը (предохранительная дымка) որ հիմնուած է տարբերեան երեւելի յատկութիւններից մէկի վերայ։

Բնութեան այսպիսի երեւելի գանձը հին փամանակներից արդէն դարձրած էր իւր վերայ ուշադրութիւն։ Հաստ հին փամանակներից կրակապաշտ հնդիկները Սուրբախանի տեղափոխուելով չինեղ են գանդակաւորում, խցեր և աղօթարան։ Իրրե սրբատեղ մինչև այսօր զանազան չարչարանքների և նեղութիւնների համարելով և հաւատքի եւանդով լիքը կրակապաշտ հնդիկները զայն են այդտեղ, ուր կենալով մի քանի փամանակ և համարելով խրեանց նրապատակին կրկին յետ են դաւնում խրեանց մայրենի երկրի։ Միայն մէկը միայն մնում է այդտեղ, ինչպէս արքան կամ փանաշայր փանքի մէջ, նրա տեղը շատ տարբեր անցնելուց յետ բռնում է միւս հնդիկը և այլն։ Եւ, ախտում այժմ կայ միայն մի հնդիկ։ Չանդակաւորում մէջ կան մի քանի գանդակներ վերելից կախում։ Իսկ ներքե մի խորութիւն, ուր կայ մի փորքիկ ծակ, ուրտեղից դուրս է գալիս զաղը, որ հնդիկը վառում է երկեւորը, խցերը, որոց թիւը կը լինի տասն և աւելի, այժմ բոլորն էլ դարտակ են։ Նրանց պատերն լինն են զանազան պարտկերն, արարելն, շատ գծուար հասկանալի փորագործածներով։ Աղօթարանը բաղկացած է մի տնեակից, որ մի արշին բարձրութեամբ կիսապատով բաժանուած է երկու մասը մէկը մեծ, միւսը փոքրիկ։ Մեծ բաժնումը ապրում է հնդիկը և զիւրուակ։ Իսկ փոքրիկ բաժնումը կատարում է աղօթքը և պաշտօնները։

Փոքրիկ բաժնի մի անկիւնում կայ մի փոքրիկ բարձրութիւն, որոյ վերայ կայ փոքրիկ խորութիւն, այդտեղ փաւ են մի քանի չորեր միմանից վերայ, դա տեղանն է. դրա չորս կողմով վառվում են կրակներ։ Աղօթքը սկսում է նրանով, որ մի գանդակիկ առնելով ձեռք, հրեղիկը սկսում է զնգացնել և բարձրաձայն երգել երեսը դարձրած զէպի սեղանը։ Այդ ձայնը և եղանակը թէև ոչինչ մի քաղցրութիւն կամ տրիսթիւն չունին, սակայն մի գաղտնի տպաւորութիւն ունեցան ինձ վրայ և հին մանկական յիշողութիւններ էին միայն բերում։ Աղօթքը կատարվում է մի անշահական լեզուով, ի նորէ հնդկական, որ յառաջացած է սանսկրիտից։

Ներջացնելով աղօթքը հնդիկը սաստիկ խփում է երեք անգամ մի գանդակ, որ կախուած է կիսապատի մօտ առաստաղից (օճոտից)։ Եւստոյ մի փոքրիկ պատահանից (տեղանից ձախ) վեր է առնում մի փոքրիկ աման, միջին տասը կտորից աւելի սառչաքար (նարաթ) զրուած է գանդակի գունդով ներկուած, առհասարակ պարզ և մուգ կարմիր և մօտեցնում է հանդիսականներին։ Հանդիսականները, որ իսկապէս եկել են նորան տեսնելու, պէտք է վեր առնեն այդ քաղցրեղենից մի կտոր և նրա փոխարէն զձեն մի քանի կուպէլ փող, սորանով և վերջանում է բոլորը։ Բայցայ հայերը և թուրքերը հնդիկին անվանում են մօլ լիւն իւն։

Այս հնդիկներից մէկը (սա լսած եմ ուրիշներից) ասում էր, որ իբր կրակը ոչ թէ հաւարում

են նրանք իբր առտուած, այլ մի կենդանացնելի նիւթ, որով դարգանում են բոլոր կենդանիք և բուսականութիւնը։ (Սա բնագիտական պարզ և ստույգ իղէպ է)։ Բացի այդ իբր թէ նրանց հաւատքը մեծ կապ ունի մեծ ազգերի հաւատքի հետ։ Յրանման մի և նոյնն է թէ Արաւամբ...

Բայց հնդիկ բնակութիւնից կրակը (գաղը) դուրս է գալիս Սուրբախանի շատ տեղերից, որ արհեստագործութեան մէջ ունի շատ մեծ նշանակութիւն։ Նախքան մարքում են և կիրք այրում են այդ գաղով։ Նախքան գանդակ և մարքիւն համար կաղորդում միւս անգամները։ Իսկ կրի վերայ կասեմ, որ դաղի հորի բերանի չորս կողմով չարում են քարերով (որ պէտք է այրել) և թողնում են մի քանի շատ փոքրիկ ծակեր, բոցը դուրս գալու համար։ Վառում են գաղը և ստանում են կիր, որ բերում են քաղաք վաճառելու։ Միայն կտր այդ գաղը քաղաք բերելու Սուրբախանից կամ ծովային կրակներից, բայց մինչև այժմ դեռ ոչինչ որոշուած չկայ։ Ինչպէս լինի չլինի, Արաւամբ նիւթը դաղ բերելը դժուար է իւր հեռադուրեւում։ Իսկ ծովային կրակի է առանց մեծ ծախսի և հետաւորութեան հասցնել քաղաք։ Վերջացնելով նամակս կյանքացնեմ, որ գաղով նախ մարքիւն համար կան Սուրբախանում երկու մեծ գործարաններ մէկը կօթորովի միւսը Միլիոնէլի։ առաջինը թէ չնստածքով թէ մարքիւն եղանակներով գերազանցում է վերջինից։

Աղբիւրանոց Բալանիմարեանց
ՆԱԼԱԿԱ ԱՂԳԱՇԻՑ

Նկատելով, որ «Մշակը» իրեն համար ճանապարհ է բնորէ գործնական հարցերով պարապել, եւ էր այս անգամ կամենում եմ գրել Նուրուայ գաւառում, Աղղա կոչեցի տեղի նկարագիրը, որովհետեւ Նուրուայ գլխաւոր եկամուտ բերող տեղերից մէկն էլ դա է։

Աղղան ինչն ըստ ինքեան մի մեծ գիւղ է, այլ մի քանի փոքրիկ գիւղեր, ոչ հեռու միմեանցից միասեղ հաւաքված, այդ անունն են կրում և գտնվում են Վուր գետի աջ կողմումը, հիւսիսային լայնութեամբ 40° և արեւելեան երկայնութեամբ 65°-ի տակ, մի ընդարձակ և կանաչ դաշտավայրում, չրջակայքը լի գլխաւորապէս վայրի նուան թփերով։ Այս գիւղերը ջրից պակասութիւն չունեն, որովհետեւ բաւական մեծ առուններ են վազում այդտեղի և տնեղի առաջն գտնված դաշտը թփերի միջով։ Չը նայելով որ սորա զրանվում են այս գծերի տակ, այնու ամենայնիւ տեղի կլինան (օգարածիւնը) շատ չոր է, ամառն ջրմուռիւնը 45° դաւառի է հասնում, չունենալով չրջակայքում թէ լեռներ և թէ խիտ անտառներ։ Իսկ ընդ հակառակը ձմեռն աւելի բարեխառն է լինում։

Հողը յատկութեամբ այն աստիճանի խոնաւ է, որ եթէ մէկ կամ երկու արշին խորութեամբ դիտենք փորեա, կը տեսնեն բուսականի ջուր հողի հետ խառն։ (Տեղացիք այս ջրին վարատու են ասում)։ Այդ խոնաւութիւնը ամառուայ սաստիկ չորի հետ միանալով պատճառ են լինում արտեղի աղքատ բնակիչներին տեղից վերցնել և աղ համանման հրանդութեանց։ Մանաւանդ պարտեղաների վրա աւելի վատ և զգալի ազդեցութիւն է անում արտեղի յատկացած վերքը և վառութիւնը կլինան։

Այստեղի ժողովուրդը կրօնով Աւինի է, քանակութեամբ չորս հարիւր տուն, որոնք գլխաւորապէս

արապէս պարապում են շերամապահութեամբ և երկրագործութեամբ։ Երկրի բերքն է՝ ցորեան, դարի, բրինձ, տորոն և նորերումս էլ սկսած են բամբակ ցանել, իսկ պտղատու ծառերն են՝ տանձի, խնձորի, սալորի, ուննարի, թզնի, խաղողի, թիթեւի, տերեւի, ընկույզի, մաշկա մրգի, կեռասի և այլն և այլն։

Մէկ խոսքով կարելի է ասել, որ այստեղի հողն ընդունակ է ամենայն բան առատութեամբ դուրս բերելու, բայց ինչ անես, ժողովրդեան յետին աստիճանի աղքատութիւնից, չըջակայքի աճագին տարածութեամբ մարդագետնները ամայի ընկած են։

Յիշում, եթէ չըջակայքում սկսել մշակութիւնը և եթէ տեղացիք ունենային գումար պտղատու ծառերը բազմացնելու և վար ու ցանքը բարձրելու համար, այն ժամանակն այստեղի օդի վնասակարութիւնը եւ կը փոխվէր և այսպիսի մի գիւղը, երեւելի փաճաւաղական քաղաքի ձև կտանար։

Աղղայուց ոչ հեռու գտնվում է չուչեցի Գանջեցեանների գեղեցիկ և ընդարձակ կարափանաւան և չըջակայքում բաւականի զրպակներ ուրիշներին պատկանող. որոնցում մանրալիւսաւորութեամբ պարապում են մօտ երկու հարիւրի չափ Հայեր։ Իսկ ամառը, երբ կիրակի օրերն այդտեղ տնտիւրաւոր է լինում, զոցա թիւն հազարի է համարում. որոնք չըջակայ քաղաքներից և գիւղերից, զօրօրնակ, Նուրուայ, Համախուց, Փոթիից Կիօղայից և այլ մերձակայ տեղերից, կտաւեղն և չլեղն են բերում տեղական բերքի հետ փոխում և կամ պարտիով առևտուր են անում։

Հարկ եմ համարում յիշել, որ Գանջեցեանք բացի կարափանաւան ունին գործարան մետաքսի բոժոժ չորացնելու և հակեր կապելու։

Ճամբիտ, աւելի բաւ կը լինէր, որ մեր մանրալիւսաւորներից գտնէ կէսը պարապին այս տեղիւրում երկրագործութեամբ և շերամապահութեամբ, բայց չէ, նոքա հետում են իրանց հայերի օրինակին, թողնելով այսպիսի բերրի և մշակութեան կարօտ երկիրը, առանց ուշադրութեան, չը նայելով՝ որ սրանցով աւելի հարստութիւն կարելի էր ձեռք բերել։

Համադասող Մ. Սաֆրազեանց
ՆԵՐՔԻՆ ԼՈՒՐԵՐ

Մեր Համախուց թղթակիցը գրում է մեզ՝ Համախուց մէջ ստացվում են հայոց պարբերական հրատարակութիւններ հետեւեղ թուով՝ «Արարատ» 20 օրինակ, «Մշակ» 11 օրինակ, «Մեղու Հայաստանի» 9 օրինակ։ Մեր բողոքական եղբայրները (մօտ 100 տուն) ոչ մի հայ պարբերական հրատարակութիւն չեն ստանում, ըստ որում (ինչպէս ինքեանք են ասում) նոքա լըուած են հողով սրբով։ Հայ երիտասարդաց մէջ մեծ հակումն կայ օրաղիւրների կարդալու, իսկ ծերերը սիրում են կարդալ միայն երբ Համախուց վերաբերեալ յօդվածներ կան։

Նոյն տեղից գրում են մեզ՝ երկու ամիս սորանից առաջ մեր առաջնորդ Ա. Անդրեաս արքեպիսկոպոսի առաջարկութեամբ Նորին Վհափաբութիւնը կոնդակով արձակել է եկեղեցական պատժանից և պատուիրել է հարկատուաց թուում համարել Երկու քահանայանքի նոցա ծայրայեղ մղուեթեանց պատճառաւ։

Իմենի, դրամայներ և ցնարիքական բանաստեղծութիւնը, տարածուած են և հաճկատանի հայերի մէջ, առհասարակ Ա. Պալէի հայերը քառազարկմութեան կողմից կամենում են ազդի զլլաւորներ ներկայացնել։ Նոքա մեզանից ասեցին պարբերական հրատարակութիւններ, որ սկսել է արդէն տնեւայ գրութիւն և նշանակութիւն։ Երբ ներկայացրէին, է «Մշակ» լրագիրը, որ է Պատրիարքի և ազգային սահմանադրութեան պատճառաւ օրգանը և բազմաթիւ օրագրեր և չարաթիւթիւթիւթ և զանազան տեսակ տեսութիւններ։ Որովհետեւ ժամանակի գիւտում էին հայերը դէպի Աթէն և Բիւզանդիայ, ուսման համար նոյն պէս և այժմ մանկանասակ հայերը գիւտում են դէպի ժամանակակից Աթէնք—Փարիզ, որպէս զի այստեղ կրթութիւն մի շուտաւարութեան լուսով և երբեմն դժբախտաբար ըստանան նոքա պակասութիւնները։ Մանուկ հայերը կրթութեան բարիքներից օգուտ քաղելու համար, մնում են այստեղ իւրեանց ազգային զոյրոցը, որ հիմնած է նոցա՝ հայրենակից Սամուէլ Մարազեանի բարեբաղնութեամբ, կամ մեր ուսումնարաններում չը սով են դասեր իրաւարանութիւնից, քիչութիւն հիւսն և փաճաւաղականութիւնից։

Մայիսի 3-ին հինգշաբթի օրը հայ-գերմանաները ներկայացրին Թիֆլիսի ամառայ թատրոնում Եիլլերի «Աւաղակներ» դրաման, Ensemble (ամբողջութիւնը) աջողակ չէր ու չատերին ձանձրալի երեաց։ Բայց տիկին Մաթիսի կը, պ. պ. Չմէկեանը, Աւաղակներ և մանաւանդ Ամեթի կեանք, եթէ չառնէր զերազանցեցին իրանց դերերում նոյն պիեսայի մէջ ուսու խմբի ներկայացնողներից, գտնէ կարող ենք ասել, որ նրանցից պակաս չէին։

Այս հինգշաբթի օրը պիտի ներկայացնեն «Դուշանիկ» ազգային ողբերգութիւնը։

Սուխում-Վալէից հաղորդում են մեզ, որ նոյն քաղաքում ծառայող Թիֆլիսեցի երկրաչափ Մ. Ս. Գու... բնանց յայտնի չէ ինչ պատճառներով այդրիկ 18-ին անձնատապաւորութիւն է դործել, գանաւոր կորելով իր կողորդը։ Թէև բժշկաները գտան նրան դեռևս կենդանի, բայց հնարները իջուր անցան, և ողորմելին անասելի չարաչարանքներից յետոյ վախճանվեցաւ։

Ինչպէս հաղորդած էինք՝ Թիֆլիսի քաղաքային վարչութեան մէջ սկսվել են ընդհանուր ժողովների նստերը արեւելաօսագործական ուսումնարանի և առևտրական գատարանի խնդիրների վրա։ Այդ նստերի հետևանքի վրա կը հաղորդենք։

Նորերումս Դոկտ. Լրագրում տպուեցաւ մի նամակ Թիֆլիսից որտեղ խոսելով այստեղի գատարանների վրա, նամակագիրը գանդատում է թէ կովկասեան գատարանների զլխաւոր պակասութիւնը այն է, որ դատուներին և դատատանական ծառայողներին մեծ մասը աւելի չը են, և այդ է պատճառ մեր գատատանական հիմնարկութեանց անմիջապէս գրութեան։ Թիֆլիսում հրատարակվող առաւ Դոկտ. Բեստիկը լրագիրը պատասխանելով այդ մեղադրանքներին, ասում է՝ որքան մեղ յայտնի է թէ գատարանները, թէ ուրիշ ծառայողները մի որ և է ուսու քաղաքում, օրինակ Տէլբում—տիլբայցիք են, Մոսկվայում—մոսկվայցիք,—ուրեմն նոյնպէս տեղացիք... սորանից պիտի դուրս բերել ուրեմն որ յիշեալ քաղաքներում դատատանական հիմնարկութիւնների գրութիւնը աւելի էլ անմիջապէս է։

Ստաւրոպոլից գրում են Շ. Սետ. Բէլ. լրագիրին, որ նորերումս ներկայանում է այդտեղի մի ուսումնարան ժողովրդական ուսումնարանների տեսակէ և հայել է պահանջում ուսումնարանի դրութեան և ընթացքի մասին։ Ուսումնարանի կառավարիչ տիկինը պահանջում է տեսչից այն թուղթը, որ նրան իրաւունք է տալիս այցելութիւն անել ուսումնարաններին։ Բայց պ. տեսուչը թուղթը չէ տալիս, այլ խօստանում է ուրիշ անգամ ներկայացնել։ Այնուամենայնիւ նա պահանջում է որ ուսուցիչները լինին բարձր ուսում ստացածները իսկ գիմնազիայից աստատաւոր դուրս եկածները իրաւունք չունենան դաս տալ։ Տիկինը յուսահատված է, ասում է որ իր ուսումնարանը ժողովրդական ուսումնարանների տեսչին չկարող ենթարկվել, այլ հպատակում է գիրեկցիային և բացի սորանից եթէ նա չը պիտի ընդունի որպէս ուսուցիչ գիմնազիայում աւարտածներին, նա կը մնայ առանց ուսուցիչների, որով

չանկերտ Վաղարշանց ձեռնարանի Բ. Պ. Պատկանաներ, որ այժմ արթնանաւ է Մ. Պետրոբուրգեան համալսարանի, հշանաւոր է իւր համեմատական ֆիլոսոֆիայի աշխատութիւններով, որ մի լոյս է ձգում հայոց լեզուի և ծագման և նորա միւս լեզուներին հետ ազդակցութեան վերայ։ Չէ կարելի չը յիշել և զգածի Գալիլէյի քանադիտի, քերտու Սայաթ-Նոյայի երգերը, և չը պէտք է մօտ անուր պ. Միանասարեանին և Գառնու Քաթիկոսի կեղծ անունն տակ ծածկուած պարոնին, որոնց մեք պարտաւան ենը ժողովրդական ևրգերի թմալագին ժողովածուի համար)։ Իւր պիետաների ընտրութիւնը արուած է խիտ ճաշակով և գործագիտութեամբ։ Նոցա հետ կապուած է Բրաւե սկադնիկոսի անունը, որ իւր աշխատութիւնների մէջ վրաց գրականութեան մասին, չը մոռացաւ և աւելի հարուստ հայոց գրականութիւնը։ Կ. Պետրում, ուր Մահմադ երկրորդի տիրապետութիւնից յետոյ հաւաքվում են հայերի մի նշանաւոր մեծից, դրականական դարգացում ուրուեցած քիւնի վարդից և շարունակվում է քիւնի եւանդով ըսն ուրիշ տեղերում։ Ուսմը յայտնի աշխատավորութիւններից պատկանում են հին կր-

տիական գրականութեանը, իսկ ոմանք սրեղծագործուած են աւելի վերջին դարերում։ Այդ արդիւնարեութիւնը մեծ մասը ունեն կրօնական պարտականութիւն, բայց մի քանիսը խրեանց, օրգարական կապով կան մեջ պարտականութեան և մանուկների կրթութեան առարկան։ Պատմագրութիւնները բաղկացնում են այդ աղագրութեանը տկար մասը։ Կ. Պետական գրատարութիւնը չեն դերադանդում առհասարակ խրեանց հաւատարմութեամբ և տարագրութեան կողմից շատ յետին մնացել և ենեակի Միլիթարեանների լոյս ընծայած գրքերից։ Այսու ամենայնիւ, վերջին ժամանակներում Կ. Պետի հայերը իւրոյս անցին երկու շանտար պատմութիւններ։ Արեւոս եպիսկոպոսի պատմութիւնը, որ գրուած է ութերորդ դարում, Իրանի կայսեր պատերազմների մասին Պայրիկ ներքու Արաքսի ելմ, և պատմութիւնը թուում ամա Արքունու, որը ծագում էր Կ. Ստաւրականի աշխնը մեծին, Հայաստանի երեւելի նաշանքներից մինի իշխանական սոմնից, որը տեսերբորդ դարումը գրեց այդ նշանաւոր գեղի ծագման և նոցա անբարոյականութեանց մասին։ Մեր ժամանակում այն բաժինը գրականութեան, որը աւելի գործածական է մեզ մէջ, որպիսի են ը-